

ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΓΙΑ ΜΩΡΑ: ΚΑΛΟ Ή ΚΑΚΟ;

Myriam DAVID

Ένα μωρό, μικρότερο από τριών χρονών, χρειάζεται πραγματικά άλλα άτομα εκτός από τους γονείς του για να το περιβάλλουν με στοργή και να το φροντίσουν; Το 1950, μόνο μια μεγάλη δυστυχία, μια κατάσταση απελπισίας ή φτώχειας θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την εισαγωγή ενός μωρού σ' ένα ίδρυμα. Ταυτόχρονα όμως καθένας πίστευε πως είναι τυχερά και ευτυχισμένα τα μωρά αυτά που έχουν πρόσβαση εκεί, που τα ταΐζουν και τα φροντίζουν καλά γυναίκες που αγαπούν τα μικρά παιδιά και γνωρίζουν πώς ν' ασχοληθούν μαζί τους (με φυσικότητα). Και εγώ επίσης, συμμεριζόμουν την άποψη αυτή. Χωρίς να το περιμένω, έτυχε με βίαιο τρόπο να βρεθώ αντιμέτωπη με αυτό το πρόβλημα, που φαίνεται τόσο απλό με μια πρώτη ματιά: αυτή η εικόνα του Epinal έσπασε και βρέθηκα δεσμευμένη σ' ένα μακρύ δρόμο χωρίς τέλος.

Το αίτημα του Pierre Delion προς εμένα να γράψω την εισαγωγή για το σύγγραμμα αυτό της σειράς «Χίλια και ένα μωρά», έφερε στην επιφάνεια δύο εικόνες ακραίες, αντίθετες, αντιφατικές που αποτελούσαν όμως και οι δυο βιωμένες πραγματικότητες και που πάλευαν μέσα στο μυαλό μου: από τη μια μεριά, την κόλαση των ιδρυμάτων με σοβαρές ελλείψεις που ανακάλυψα το 1950, στην πρώτη επαγγελματική δραστηριότητα που ανέλαβα. Και από την άλλη, καμιά εικοσαριά χρόνια μετά, τη συνάντηση μ' ένα καλό, αν

όχι ιδανικό ίδρυμα. Δυο πραγματικότητες, εκ των οποίων η μία με παγώνει ακόμα τώρα, ενώ η άλλη με γεμίζει, με μια όμως περαστική ικανοποίηση, γιατί ο δρόμος που οδηγεί από τη μία στην άλλη μοιάζει τόσο δύσβατος, όσο η ανάβαση στα Ιμαλάια. Είναι ένας μακρύς δρόμος με διάσπαρτους σκοπέλους που επιβάλλει σημαντικές προσπάθειες. Παρελαύνουν εκεί πολλά και ποικίλα ιδρύματα για μωρά (βρεφονηπιακοί σταθμοί, παιδικοί σταθμοί, χώροι φύλαξης βρεφών, πράσινα σπίτια, κέντρα για τις μητέρες και χώροι υποδοχής οικογενειών κ.τ.λ), μία εικόνα παράξενη, γιατί τα ιδρύματα αυτά διαφέρουν ως προς τους στόχους και τις κατευθύνσεις τους, ως προς τους οργανισμούς από τους οποίους εξαρτώνται, ως προς τον τρόπο λειτουργίας τους και την πελατεία τους. Ταυτόχρονα όμως όλα μοιάζουν μεταξύ τους στις δυσκολίες που έχουν να θίξουν και να επιλύσουν τα επίπονα και σοβαρά προβλήματα που σχετίζονται με την αναγκαιότητα ενός «αποχωρισμού» και τις ποικίλες, ανησυχητικές και αναπάντεχες, συνέπειές του. Πρόκειται, λοιπόν, για μία τριπλή εμπειρία για την οποία θέλω να μιλήσω.

1950: Μία κόλαση για μωρά

Μωρά σε βρεφοκομεία, που τα χώρισαν βίαια από τις μητέρες τους, χωρίς επαφές με τους γονείς τους που εξαφανίστηκαν ξαφνικά, μωρά αριθμημένα, τα οποία τα παίρνουν στα χέρια τους απότομα και εσπευσμένα άγνωστοι, με άσπρες φόρμες εργασίας και των οποίων η επαφή είναι τόσο ρυτιδιασμένη όσο και τα χέρια τους. (Θα θυμάμαι για πάντα εκείνο το άτομο, ντυμένο στα άσπρα, που κατέβαινε τις σκάλες, κρατώντας σε κάθε χέρι, και με το κεφάλι κάτω, ένα μωρό που ούρλιαζε, και έπειτα και τα δυο μωρά, ενώ συνέχιζαν να ουρλιάζουν, τα έλουζαν με απαράδεκτο τρόπο). Μωρά που τα περιόριζαν στο κρεβάτι χωρίς παιχνίδια, δεμένα μ' ένα κορσέ που επέτρεπε παρ' όλ' αυτά να κινηθούν, να σηκωθούν και να κάτσουν, βρέφη που βρισκονταν στους πρώτους μήνες να τρέφονται μόνα τους από ένα κρεμασμένο μπιμπερό, ή άλλα μπουκωμένα με τροφή στα γόνατα ενός ατόμου που με το ένα χέρι τα μπουκώνει με τροφή

και με το άλλο τους κρατάει τα μπράτσα δεμένα σφιχτά: μωρά τοποθετημένα τη μία μέρα σε κάποιο χώρο και την άλλη σ' έναν άλλο χώρο, με άλλα παιδιά κι άλλους ενήλικες, σε άλλα κρεβάτια, ανάλογα με τις εισαγωγές και τα εξιτήρια. Σε ηλικία από 1 ως 3 χρονών έχουν ήδη επισκεφθεί παραπάνω από 10 χώρους, και με νοσηλείες στο ενδιάμεσο. Και ξαφνικά, από τη μια μέρα στην άλλη, ύστερα από απόφαση της διοίκησης και χωρίς κανείς να τα ειδοποιήσει ή να τους μιλήσει γι' αυτό, τα πάνε στο κέντρο υποδοχής όπου μένουν πιθανόν για μια μέρα, ίσως κάποιες εβδομάδες, καμιά φορά για μήνες, προτού να φύγουν με τη συνοδεία αγνώστων σε κάποια μακρινή επαρχία. Εκεί τα εμπιστεύονται σε φιλότιμους ανθρώπους, των οποίων υποτίθεται ότι θα βελτιώσουν την καθημερινή ζωή και οι οποίοι πολύ γρήγορα σαστίζουν και έπειτα αποκαρδιώνονται, γιατί αυτά είναι θλιμμένα, απόμακρα, με καθυστέρηση ή με σοβαρές ελλείψεις, αντιδρώντας όπως μπορούν – αρχικά με βάση αυτό που αισθάνονται. Στο τέλος θλιμμένοι αλλά ανακουφισμένοι όταν η διοίκηση παίρνει τα παιδιά πάλι πίσω, μερικές φορές μετά από το δικό τους αίτημα, αλλά τις περισσότερες φορές χωρίς προειδοποίηση. Το μωρό που έγινε πλέον παιδί, φεύγει εκ νέου προς άγνωστη κατεύθυνση, για να τοποθετηθεί αλλού ή καμιά φορά για να επιστρέψει στους γονείς του χωρίς να τους γνωρίζει, οι οποίοι με τη σειρά τους μπορεί να το έχουν διεκδικήσει αλλά δεν το αναγνωρίζουν πλέον.

Άσχετα αν είναι προνοιακού ή υγειονομικού χαρακτήρα, στην πλειοψηφία τους τα βρεφοκομεία της εποχής εκείνης παρουσίαζαν την παραπάνω εικόνα. Ακόμη κι όταν τα πράγματα ήταν κάπως καλύτερα, κραυγαλέες ελλείψεις υπήρχαν παντού.

Οι παιδικοί σταθμοί της ίδιας περιόδου δεν ήταν σε καλύτερη κατάσταση. Απευθύνονταν κατά προτεραιότητα στις «κοινωνικές περιπτώσεις», ενώ οι γονείς θεωρούνταν ανυπόληπτοι και αγνοούνταν. Οι «παραμάνες», χωρίς καθόλου εφόδια, παρασύρονταν παρά τη θέλησή τους σε παράλογες πρακτικές. Και στο νοσοκομείο, ακόμη και στις καλύτερες υπηρεσίες παιδιατρικής η κατάσταση

ήταν πάνω κάτω η ίδια. Εκείνο που προκαλεί περισσότερο έκπληξη είναι ότι αυτά τα γεγονότα είναι στην κυριολεξία «εκτυφλωτικά»: δεν τα βλέπουν ούτε οι υπεύθυνοι, ούτε το προσωπικό. Και οι μεν και οι δε κινητοποιούνταν πραγματικά από τις καλύτερες προθέσεις και ήταν πεπεισμένοι ότι κάνουν το καλύτερο δυνατό. Αισθάνονταν, λοιπόν, ότι αυτό το καινούργιο βλέμμα στραμμένο πάνω στις προσπάθειές τους τους έθετε άδικα υπό αμφισβήτηση. Προέβαλαν πάντα τους κατάλληλους λόγους προκειμένου να δικαιολογήσουν τη μία ή την άλλη πρακτική (δένουν τα μωρά για να μη πέσουν, απαγορεύουν τις επισκέψεις για ν' αποφύγουν τα κλάματα). Και αν τα παιδιά ήταν καθυστερημένα, αδρανή, παθητικά ή βίαια, αυτό οφειλόταν στο ότι είχαν τα κουσούρια των γονιών τους ή παρουσίαζαν κληρονομικές διαταραχές. Χρειάστηκε χρόνος στον καθένα απ' όλους αυτούς που δούλευαν σ' αυτούς τους χώρους*, καθώς και πολλή δουλειά, για να βγουν από αυτές τις συνεχώς καταδικαστικές σχέσεις, για να μπορούν να έχουν πραγματικές ανταλλαγές μεταξύ τους, οι οποίες θα επέτρεπαν την κατανόηση και το χειρισμό της δύναμης και της βίας των διαδικασιών διάδρασης που οδηγούν σε τέτοιες συμπεριφορές παραλογισμού. Λίγο-λίγο αυτές οι κολάσεις αλλοτρίωσης εξαφανίστηκαν και το τοπίο των ιδρυμάτων άλλαξε σημαντικά, αν και γνωρίζουμε ότι υπάρχουν ακόμη πολλές μορφές ύπουλης στέρησης και βίας όπως και χώροι υποδοχής με σοβαρές ελλείψεις, όπου υπάρχει ο κίνδυνος να ξαναδημιουργηθούν παρόμοιες καταστάσεις. Την ίδια τη δουλειά που καλούμαστε να κάνουμε εκ νέου με τους μεν, έχουμε να συνεχίσουμε με τους δε.

* Ο Michel Soulé με την Janine Noël και τη Françoise Peille, η Jenny Aubry και οι ομάδες της, ο Cyril Koupernic, η Danièle Rapoport με την Janine Lévy, εγώ η ίδια μαζί με την Geneviève Appell και άλλοι όπως η Françoise Davidson, η Irène Lézine, ο Stanislas Tomkiewicz κ.α.

*Ενώ, την ίδια χρονική περίοδο στην Ουγγαρία γεννιέται και αναπτύσσεται το Lóczy**

Αυτός ο χώρος, αντίθετα, θα ήταν ένας επίγειος παράδεισος για τα μικρά παιδιά; Όχι βέβαια γιατί αυτό δεν υπάρχει. Πρόκειται, όμως, για ένα χώρο που γνωρίζει και αναγνωρίζει την ποικιλομορφία και τη συνθετότητα των αναγκών των μικρών παιδιών και προσπαθεί με κάθε τρόπο ν' απαντήσει σ' αυτές. Τα παιδιά μένουν εκεί μέχρι να εξασφαλιστεί κάποια μακροχρόνια λύση ζωής κατά τη διάρκεια του υπόλοιπου της παιδικής τους ηλικίας. Ένας χώρος όπου φροντίζουν τα μωρά με σταθερό τρόπο καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής τους τρία-τέσσερα άτομα, που νοιάζονται να εναρμονίσουν τις φροντίδες τους με τις αντιδράσεις του μωρού, αλλά και με τις ικανότητες του που γεννιούνται σιγά-σιγά, διευκολύνοντας έτσι την ανάπτυξη, και στη συνέχεια την ανάπτυξη μιας αμοιβαία θερμής συναισθηματικής σχέσης ανάμεσα στο μωρό και τους ενήλικους που το φροντίζουν. Η δημιουργός του χώρου αυτού ανακάλυψε την αξία που έχει για το βρέφος και την ανάπτυξη του η ελεύθερη άσκηση της αυθόρμητης δραστηριότητάς του, χωρίς την κατευθυντική παρεμβάση του ενήλικου, σε εναλλαγή με την απόλαυση που παίρνει το βρέφος από αυτήν την ιδιαίτερη επαφή με τις βρεφοκόμους, κατά τη διάρκεια των φροντίδων τους. Εδώ η ζωή του μωρού οργανώνεται βάσει του δικού του ρυθμού αφύπνισης και ύπνου, στο πλαίσιο τριών «χώρων» που εναλλάσσονται σε τακτά διαστήματα: χώρος φροντίδας και ιδιαίτερης επαφής με τη βρεφοκόμο, χώρος αυθόρμητης δραστηριότητας όπου το παιδί βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη βρεφοκόμο και μέσα σε μια ομάδα της οποίας αποτελεί μέλος και χώρος ανάπαυσης και ύπνου στο κρεβάτι. Πρόκειται,

* Ίδρυμα για παιδιά στην Ουγγαρία. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε: Τα βρέφη σε αυτιστικό κίνδυνο, εκδόσεις University Studio Press, 2000, σελίδα 26, υποσημείωση 4. (Σ.τ.Ε).

λοιπόν, για ένα χώρο όπου το handling και το holding* των μωρών εξασφαλίζεται με τη μεγαλύτερη προσοχή, οπότε και βρίσκονται σε θέση να προσμένουν αυτό που πρόκειται να τους συμβεί. Σ' αυτό το χώρο, φαίνονται, λοιπόν, ν'ανθίζουν, να είναι υγιή, να αναπτύσσονται ικανοποιητικά, όντας δραστηριοποιημένα με πολλούς τρόπους, δείχνοντας ενδιαφέρον στα παιχνίδια τους και στο περιβάλλον τους, έχοντας ένα αίσθημα ασφάλειας και αναπτύσσοντας πολύ πρώιμα αρμονικές σχέσεις με τους συνομηλίκους τους. Εκεί το να είσαι μωρό αποτελεί αντικείμενο συνεχούς προσοχής και αξιολόγησης.

Αλλά, αυτό που μας εκπλήσσει για μία ακόμη φορά όταν επιστρέφουμε από τη Βουδαπέστη, σκεπτόμενοι αυτό που νομίσαμε ως εκπληκτικό δώρο, είναι το γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων το αντιμετώπισε με ψυχρότητα και καχυποψία. Ένα δώρο δηλητηριασμένο, αντικείμενο αμφισβήτησης, άρνησης, κριτικής. Κάποιοι εκδήλωσαν δια μιας τη συμπάθεια και το ενδιαφέρον τους, αλλά χρειάστηκε να οργανωθεί μια εντατική μακροχρόνια δουλειά, (η οποία συνεχίζεται ακόμα), προτού αυτή η εμπειρία γίνει γνωστή και αναγνωριστεί η πολυπλοκότητα και η αξία της.

Από το χθες στο σήμερα

Μισός αιώνας πέρασε από τότε. Αυτοί οι χώροι προσφέροντας στα μωρά προσωρινή ή μόνιμη υποδοχή, άλλοτε στα πλαίσια μιας ομάδας και άλλοτε στα πλαίσια της οικογένειας, έφεραν στην πλειοψηφία τους εις πέρας ένα σημαντικό έργο προσέγγισης, κατανόησης και αντιμετώπισης των ιδιαίτερα σύνθετων προβλημάτων που σχετίζονται με την αναγκαιότητα για αποχωρισμό-απομάκρυνση και την υποδοχή μικρών παιδιών. Όλοι τους, μερικοί από αυτούς εδώ και πολλά χρόνια, άλλοι πιο πρόσφατα, μαρτυρούν τη μακρά πορεία που χρειάστηκε να διανύσουν, από χθες μέχρι σήμερα και τις δυσκολίες που είχαν για να ξεκινήσουν και να προχωρήσουν. Ο κα-

* Όροι του Winnicott (Σ.τ.Ε).

θένας τους, εμπνεόμενος από άλλες εμπειρίες, χρειάστηκε να επινοήσει τα δικά του μέσα προκειμένου να βρει λύσεις ανάλογες των ιδιαίτερων συνθηκών ζωής του κάθε ιδρύματος και των χρηστών του. Δεν φτάνουμε ποτέ στο τέλος αυτού του ατέλειωτου δρόμου. Παρόλα αυτά υπάρχουν πρόοδοι που επιφέρουν βελτιώσεις στην κατάσταση των παιδιών και των γονιών τους τις οποίες δεν μπορούμε να παραβλέψουμε. Κι αυτό είναι το πιο σημαντικό.

Αυτό που δυσκολεύει ιδιαίτερα την πορεία, είναι το γεγονός ότι τα προβλήματα των πολύ μικρών παιδιών και των γονιών τους αγγίζουν στον καθένα από εμάς τα κρυφά και ευαίσθητα σημεία της πρώτης παιδικής μας ηλικίας, προκαλώντας αντιδράσεις που συχνά έρχονται σε σύγκρουση με τις αντιδράσεις των άλλων και μας εμποδίζουν ν' αποδεχτούμε, ν' αφομοιώσουμε και να χρησιμοποιήσουμε τις γνώσεις. Έτσι οι επαγγελματίες, ακόμη κι αν είναι έμπειροι και αναγνωρισμένοι, μπορούν να παρασυρθούν ώστε να τις αγνοήσουν ή να τις αμφισβητούν επ' αόριστον. Κατά τη διάρκεια της πορείας μου συνάντησα πολλούς επαγγελματίες διαφόρων εκπαιδεύσεων και λειτουργιών που εργάζονταν σε τέτοιου είδους υπηρεσίες. Άκουσα το θυμό τους, την αναστάτωσή τους και την απελπισία τους. Κινήσεις επιθετικές και καταθλιπτικές που μπορεί να εισχωρήσουν βίαια στη σκηνή και να γίνουν πηγή συγκρούσεων. Η φυγή του ενός και η αδιαφορία του άλλου εδραιώνονται μαζί με την άρνηση των προβλημάτων, την ελαφρότητα απέναντι στις γνώσεις και την υιοθέτηση αυθαίρετων μέτρων που επιβάλλονται από τον καθένα. Οι κρίσεις μπορούν να είναι καταστροφικές... ή, αντίθετα, και πηγή σωτήριων ανακατατάξεων, ανάλογα με τον τρόπο που τις χειριζόμαστε.

Συμπεράσματα

Τα ιδρύματα για μωρά απαντούν στις προσμονές και τις επιτακτικές μερικές φορές ανάγκες των βρεφών και των γονιών τους. Είναι, λοιπόν, απαραίτητα, είτε πρόκειται για βρεφοκομεία, για χώρους μόνιμης ή προσωρινής οικογενειακής τοποθέτησης, μικρούς σταθ-

μούς φύλαξης, παιδικούς σταθμούς, «πράσινα» σπίτια, υπηρεσίες νοσοκομείου, χώρους τοποθέτησης παιδιών για λόγους υγείας κ.τ.λ. Μπορούν να βοηθήσουν σημαντικά αν απαντήσουν στις ανάγκες των γονιών, των μωρών και των ατόμων που τα φροντίζουν, αλλά μπορούν επίσης να είναι παθογόνα, πηγή επιπρόσθετων τραυματισμών, σοβαρών ελλείψεων, αποδιοργάνωσης, όταν οι ανάγκες δεν λαμβάνονται επαρκώς υπόψη.

Είναι απαραίτητα για το ίδιο το παιδί, αλλά και για τους γονείς του. Πρόκειται για μια δουλειά στην οποία έχουμε να σκεφτούμε και για τις δυο πλευρές, τόσο για τη μια όσο και για την άλλη, να τους εκφράσουμε ανάλογο ενδιαφέρον, να παρέχουμε στον καθένα τη στήριξη που έχει προσωπικά ανάγκη. Παράλληλα να εισάγουμε αυτό που όλοι χρειάζονται προκειμένου να βοηθηθούν, καταπραΰνοντας τις ανησυχίες τους και δίνοντάς τους την ευκαιρία να ανακαλύψουν τα ευεργετικά αποτελέσματα που μπορεί να ενέχει η εφαρμογή μέτρων απομάκρυνσης, που πολύ συχνά τα φοβούνται ακόμη κι όταν τα ζητούν οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι. Όλοι οι χώροι υποδοχής παιδιών, χωρίς εξαίρεση, αναλαμβάνουν ν' ασχοληθούν με το σύνολο των προβλημάτων που θέτει η «φροντίδα ενός μωρού από κάποιον άλλο» τόσο στο ίδιο το μωρό, όσο και στους γονείς του και στα άτομα που το φροντίζουν. Αυτό ισχύει σ' όλες τις περιπτώσεις, όποια και αν είναι η αποστολή του ιδρύματος: υγειονομική, κοινωνική, εκπαιδευτική, δικαστική.

Δεν πρέπει ούτε να καταργούνται, ούτε να μειωθούν σε αριθμό τα ιδρύματα για μικρά παιδιά, όπως προσπάθησαν ορισμένοι να κάνουν με το πρόσχημα ότι τα ιδρύματα ενέχουν κινδύνους ή είναι πολύ δύσκολα ή δαπανηρά στο να διοικηθούν. Ούτε όμως το ζητούμενο είναι να τα πολλαπλασιάσουμε προκειμένου ν' απαντήσουμε σε οποιοδήποτε αίτημα, χωρίς να νοιαζόμαστε για την ποιότητά τους ή το να εξασφαλίσουμε τον απαραίτητο εξοπλισμό τους. Πρέπει να διατηρήσουμε την ποικιλομορφία τους, όπως επίσης και ν' ανακαλύπτουμε καινούργιους τύπους υποδοχής απαντώντας στις μεταβαλλόμενες ανάγκες τις κοινωνίας.

Το πλήθος των ιδρυμάτων για μικρά παιδιά, πάντα ποικιλόμορφο και ετερογενές, εξελίσσεται. Άλλοι βρίσκονται μπροστά και άλλοι πίσω, άλλοι προχωρούν πιο γρήγορα, ενώ υπάρχουν και αυτοί που σταματούν, άλλοτε για μια στιγμή και άλλοτε οριστικά. Προκύπτουν εδώ και εκεί αρχηγοί, νέοι ή μεγαλύτεροι σε ηλικία, που ενώνουν τις προσπάθειές τους για να κινητοποιήσουν τις δυνάμεις και να διατηρήσουν την επικοινωνία ανάμεσα σ' όσους προχωρούν μπροστά με μία υπηρεσία πιλότο και σ' όσους αγκομαχούν στην οπισθοφυλακή έχοντας δυσκολίες σε μια υπηρεσία παλιοκαιρίσια: δίνοντάς τους έτσι τη δυνατότητα ν' ανακαλύψουν αυτό που αποτελεί ένα πρώτο βήμα προς την ανακούφιση των παιδιών, των γονιών τους, και τελικά και αυτών των ίδιων. Εγώ προσωπικά, βρίσκω ενδιαφέρον και ταυτόχρονα χρήσιμο το να γνωρίσω και τους μεν και τους δε, δεσμεύοντάς τους ν' αρχίσουν μία σχέση επικοινωνίας και ανταλλαγής του πλούτου και της συνθετότητας των εμπειριών τους. Δεδομένου ότι το κάθε ίδρυμα ως σύνολο διαφέρει από το άλλο, η επαφή αυτή δεν έχει ως στόχο να παρουσιάσει το ένα ή το άλλο ως κάποιου είδους πρότυπο, αλλά να βοηθήσει να εμπνευστούν οι μεν από τους δε ώστε να κατορθώσουν να εφαρμόσουν τις βασικές αρχές που προκύπτουν από τις επιστημονικές γνώσεις, στις ιδιαίτερες συνθήκες που βρίσκονται καθένα από αυτά.

Ένα μεγάλο μέρος της δουλειάς αποτελεί πάντα η προσπάθεια ν' αποφευχθούν οι οπισθοδρομήσεις και η στασιμότητα, ώστε το σύνολο των ιδρυμάτων να συνεχίζει να προχωρά, χωρίς να επιτρέπει να δημιουργούνται πίσω του νέες κολάσεις για μωρά, όπως συμβαίνει όταν παύουμε να είμαστε συνεχώς σε επιφυλακή, δουλεύοντας με βάση τις καινούργιες γνώσεις που αποκτούμε και μαζί με όσους, από κοντά ή από μακριά, θέλουν σοβαρά να φροντίσουν μωρά των άλλων.